
EEN LEVENDIGE DISCUSSIE: PHILIPPE ARIÈS EN MICHEL VOVELLE OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE DOOD

W. Cappers

Vanaf het midden van de jaren zestig is er veel aandacht geschonken aan het taboe, dat in de westerse wereld rond de dood zou zijn ontstaan. Naast sociologen en psychologen toonden ook historici belangstelling voor dit onderwerp. Zij richtten hun aandacht echter niet in de eerste plaats op de hedendaagse problematiek. Trouw aan hun vak probeerden ze vooral vat op hun onderwerp te krijgen door de geschiedenis ervan te bestuderen. Deze historische interesse had tot resultaat, dat zowel Philippe Ariès als Michel Vovelle enkele jaren geleden een boek hebben gepubliceerd waarin de houding wordt beschreven, die de westerse mens in de loop der eeuwen tegenover de dood heeft aangenomen. Hierbij hebben deze twee Franse historici elk een eigen werkwijze gehanteerd. Gebruik makend van onder andere literaire, liturgische, epigrafische en iconografische bronnen, karakteriseert Ariès de geschiedenis van de dood in enkele concepten. De overgang van het ene naar het andere concept maakt hij duidelijk aan de hand van de volgende parameters: het eigen bewustzijn, de verdediging van de maatschappij tegen de wilde natuur, het geloof in het voortbestaan na de dood en het geloof in het bestaan van het kwade. Vovelle is het niet eens met deze aanpak. Niet alleen is het bronnenmateriaal van Ariès zijns inziens nogal eenzijdig van samenstelling, maar ook schildert Ariès de geschiedenis van de dood te veel als een autonoom proces, waarbij de motor van de veranderingen niet is aangegeven. In zijn eigen boek maakt Vovelle dan ook een onderscheid tussen de dood op het niveau van de demografie, het feitelijk ritueel en het discours, zodat de geschiedenis van de dood niet in het luchtledige komt te hangen. Bovendien laat hij zien, dat de houding ten opzichte van de dood slechts geleidelijk veranderde.

Hoe wordt de geschiedenis van de dood nu weergegeven? Ariès brengt eerst een onderscheid aan tussen *le temps des gisants*, gekenmerkt door een vertrouwde omgang met de dood, en de periode van *la mort ensauvagée*, die vanaf de zestiende eeuw een groeiende angst voor de dood te zien gaf. De eerste term, waarmee hij *le temps des gisants*, genoemd naar de grafbeelden in de kerken, nader karakteriseert, is *nous mourrons tous*. In deze periode werd de dood als een natuurlijk gegeven aanvaard. Ariès wijst er overigens op, dat deze houding van alle tijden is en dat de rustige aanvaarding van de dood derhalve ook na de vijftiende eeuw nog kan worden waargenomen. In de eerste helft van de middeleeuwen blijkt de berusting in de dood uit het feit, dat mensen hun einde voelden naderen en zich in het bijzijn van anderen op het sterven voorbereidden. De kerk was slechts zijdelings bij het gebeuren betrokken. Een geestelijke gaf de stervende de absolutie en indien de

stervende de wijdingen had ontvangen, werd hem tevens het sacrament van het Heilig Oliesel toegediend. Nadat de overgang van het leven naar de dood zich had voltrokken, sprak de priester gebeden voor de dode uit. Vervolgens werd de overledene zonder dat hij was gekist door de gemeenschap naar de kerk gedragen. Daar werden de meeste gestorvenen op het kerkhof begraven. Hoewel ze geen eigen graf met inscriptie kregen, lagen ze in ieder geval in de buurt van een in de kerk aanwezige graf of relikwie van een martelaar. Dit gaf de garantie, dat ze ongestoord de dag der opstanding konden afwachten. Slechts aan geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders was het vergund zich binnen de kerk in een graftombe te laten begraven. De *gisants* op de tombes verbeeldden het rotsvaste geloof, dat de doden eens met ziel en lichaam uit hun graven zouden oprijzen om toegang tot God in de hemel te krijgen. Uit de lange lijsten met namen van levenden, doden en heiligen, die tijdens de mis werden voorgelezen, bleek eveneens, dat iedereen de komst van de dood in alle gemoedsrust aanvaardde.

Vanaf de elfde eeuw werd de gelukzaligheid van de *gisants* volgens Ariès verstoord, omdat sommigen zich zorgen om hun eigen dood gingen maken. Ook het concept *la mort de soi* beperkte zich overigens niet tot *le temps des gisants*, maar strekte zich gedurende het tijdvak van *la mort ensauvagée* uit tot in de achttiende eeuw. Hoewel de greep op de dood in de tweede helft van de middeleeuwen niet werkelijk verslaptte, betekende de opkomst van de angst voor het eigen sterven de eerste aantasting van het beeld van de vertrouwde omgang met de dood. Het besef zelf te zullen doodgaan kwam op bij geletterden, machtigen en rijken, die aan het aardse leven gehecht waren geraakt. Niet eerst in de Renaissance maar reeds in de middeleeuwen werd het bestaan van de maatschappelijke bovenlaag volgens Ariès ondanks pestepidemieën en andere rampen door intense levensvreugde gekenmerkt. Dit blijkt volgens hem paradoxaal genoeg uit de voorstellingen van half vergane lijken, *transi* genaamd, van dodendansen en van de dood met de zeis, die allen de vergankelijkheid van het aardse leven benadrukten. De maatschappelijke elite kon zich niet meer rustig op de dood voorbereiden in het besef eens met ziel en lichaam te zullen verrijzen. Zij gingen aan het stervensuur een groot gewicht toekennen, omdat dan het zieleheil op het spel zou staan.

Deze angst voor het eigen sterven bood de kerk de gelegenheid om de dood een clericaal karakter te geven. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd met name gelovigen, die zich van hun zondigheid bewust waren geworden, voorgehouden dat zondaars niet in de hel maar in het vagevuur terecht zouden komen, zodat er voor de zondige ziel nog redding mogelijk was. Gedurende het hele begrafenisceremonieel werden dan ook maatregelen genomen om er voor te zorgen, dat de ziel uiteindelijk toch in de hemel terecht zou komen. Niet alleen werd in de testamenten door de maatschappelijke elite het aardse bezit verdeeld, maar ook werden er missen besteld, waarin voor de redding van de ziel moest worden gebeden. Nadat deze voorzorgsmaatregelen waren genomen, brak het uur van de dood aan, waarop de goede en de kwade krachten met het levensboek van de stervende in de hand om het bezit van de ziel streden. Het werd gewoonte om na het intreden van de dood het ontbindende en daardoor afzichtelijk wordende lichaam te kisten. Niet de redding van het lichaam maar van de ziel stond immers centraal. De kist werd vervolgens onder toezicht van de geestelijkheid naar de kerk gebracht. Tijdens deze tocht werd er voor het zieleheil van de overledene gebeden. De maatschappelijke elite liet zich bij voorkeur vlakbij het altaar begraven, omdat daar de zielemissen werden gelezen. De *gisant* op het graf werd steeds vaker knielend afgebeeld, alsof de dode nog eens in eigen persoon de redding van zijn ziel wilde afsmeaken. Het epitafaaf vroeg tenslotte ook de willekeurige voorbijganger om voor het zieleheil van de hier begraven dode te bidden.

Vovelle is het niet eens met het idee, dat men met name in de eerste helft van de middeleeuwen op vertrouwde wijze met de dood omging. Zijn studie begint rond het jaar 1300, toen de grote pestepidemieën nog moesten komen. Uit een demografisch onderzoek blijkt, dat de dood ook rond 1300 al hard toesloeg. Veel mensen stierven op jonge leeftijd. Volgens Vovelle kende niet alleen de kerk maar ook het volk vele gebruiken, waarmee de dreiging van de dood kon worden bezworen. Bij het volk was namelijk al lange tijd het idee wijd verbreid, dat de ziel na het overlijden het dode lichaam verliet en trachtte in de gemeenschap der levenden terug te keren. Zo dacht men, dat de ziel zou proberen het lichaam binnen te dringen van degene, die in het sterfhuis in de spiegel keek. Spiegels werden dan ook afgedekt om de ziel van de dode op een dwaalspoor te brengen. Pas nadat het lichaam was begraven, kwam de ziel min of meer tot rust. Naast deze volksgebruiken waren er de door Ariès beschreven rituelen van de kerk, die daarmee de blik van de mensen op het hiernamaals probeerde te richten. Uit volksverhalen blijkt overigens, dat de christelijke boodschap op geheel eigen wijze door de gelovigen werd verwerkt.

In tegenstelling tot Ariès beweert Vovelle, dat de pestepidemieën wel degelijk een traumatische ervaring waren. De macabere voorstellingen waren dan ook geen voorstelling van levensvreugde van de maatschappelijke bovenlaag maar een reflectie op de triomf van de dood. Als reactie hierop werd het volksgeloof dieper in de geest van de massa verankerd. De kerk formuleerde eveneens een antwoord op de crisis, door de voorstelling van het vagevuur te introduceren. Aanknopen bij de angst van het volk voor de zwervende ziel en van de maatschappelijke bovenlaag voor de eigen dood, verkondigde de kerk dat de ziel van een gestorvene direct naar het vagevuur zou gaan om van zonden te worden gereinigd. Het blijft volgens Vovelle echter de vraag, of aan het eind van de vijftiende eeuw van een christelijke ceremonie rond de dood kan worden gesproken, omdat het volksgeloof springlevend bleef en de graven van de elite niet alleen bezorgdheid voor het zieleheil maar ook hang naar aardse glorie weerspiegelden.

Vovelle is het ook niet eens met de stelling van Ariès, dat er vanaf de zestiende eeuw een soort angstpsychose rond de dood zou zijn ontstaan. Hoewel de bevolking van West-Europa weer langzaam begon te groeien, bleven pestepidemieën en andere rampen hun tol eisen. Bovendien werd in de Renaissance de lijn doorgetrokken om op verschillende manieren het kwaad van de dood te bestrijden. Het volk verdrong haar angst voor de zwervende ziel van een overledene met de beproefde middelen. Ondanks de breuk in de kerk, die ook werd gekenmerkt door het feit, dat de hervormden uit weerszin tegen de handel in zielen de voorstelling van het vagevuur verwierpen, bleven zowel katholieken als protestanten het geloof in het hiernamaals verkondigen. Met de verwerping van de voorstelling van het vagevuur gaven de protestanten overigens wel een belangrijk wapen uit handen om het volksgeloof te bestrijden. Terwijl de gebruiken uit het volksgeloof en de rituelen van de kerken voor de meeste mensen voldoende waren om de angst voor de dood weg te nemen, accentueerde de humanistische elite de aardse glorie, die de dood overwon. De formulering van deze nieuwe houding ten opzichte van de dood was volgens Vovelle het belangrijkste verschil tussen de late middeleeuwen en de Renaissance.

Niet tijdens de Renaissance maar ten tijde van de Barok ging volgens Vovelle de dood het leven beheersen. Dit blijkt uit de demografische curve, die een daling van de levensverwachting te zien geeft. Weliswaar verdwenen de pestepidemieën in de loop van de zeventiende eeuw, maar andere infectieziekten, godsdienstoorlogen en hongersnoden kostten talrijken het leven. De kerken hadden slechts gedeeltelijk succes met hun pogingen om de angst voor de dood onder controle te houden.

Protestanten en katholieken maakten van het leven een wachtkamer voor de dood, waarbij het ondanks de voortdurende aandacht voor charitas en zielzorg onzeker bleef, of de ziel van de gelovige uiteindelijk werd gered. In deze sfeer van levensverzaking werd weliswaar de angst van het gewone volk voor rondzwerfende zielen van de doden met succes bestreden, maar in de verbeelding van de mensen ontstond een nieuwe angst voor de dood in de persoon van de duivel of de heks. Meer nog dan aan het eind van de middeleeuwen vocht de stervende een zware strijd uit met de dood, die hem uit het aardse bestaan losrukte. De ostentatieve rouw legde dan ook vooral de verknochtheid aan het aardse leven bloot.

De Verlichting gaf, zo meent Vovelle, eindelijk de overwinning van het leven op de dood te zien getuige de demografische omslag, die een toename van de bevolking in West-Europa te zien gaf. De kerken toonden weinig initiatieven om hun rituelen aan de nieuwe levenshouding aan te passen. Terwijl de katholieken nog slechts inertie tentoonspreidden, door bijvoorbeeld vooral herdrukken van religieuze geschriften op de markt te brengen, was voor de protestanten de spanning rond het zieleheil zo groot geworden, dat ook bij hen de voorstelling van de hel uit het zicht begon te verdwijnen. Hoewel het gewone volk nog trouw katholiek of protestant bleef en daarnaast aan allerlei bijgeloof bleef vast houden, begon de ontwikkelde elite te ontkerstenen. De kerken liepen langzaam leeg en in testamenten werden steeds meer maatregelen genomen, die tot het zieleheil moesten bijdragen. De elite gaf zich met hart en ziel aan het aardse leven over. Hoewel de dood nog wel werd voorgesteld als het inslapen van het lichaam en het opstijgen van de ziel naar de hemel, werd ze toch vooral gezien als een groot kwaad dat bestreden diende te worden.

Als gevolg van deze nieuwe ideeën moesten de kerken hun vooraanstaande rol bij het formuleren van de houding tegenover de dood steeds meer aan de medici overlaten, omdat zij als verlichte wetenschappers de dood daadwerkelijk uit het dagelijkse leven wilden terugdringen. In de eerste plaats wilden de geneeskundigen de angst wegnemen om schijndood begraven te worden, waardoor voortijdig een verschrikkelijk einde aan het leven gemaakt werd. Daarom werden er lijkenhuizen opgericht, waarin pas gestorvenen konden worden opgebaard, totdat de ontbinding van het lichaam het onomstotelijk bewijs van de dood leverde. In de tweede plaats besteedden de medici aandacht aan de verbetering van de leefomgeving. Ze namen dan ook stelling tegen het begraven van lijken in kerken. De lijken verspreidden immers smetstoffen via de lucht, waardoor de gezondheid van de kerkgangers werd aangetast. De uitkomst van dit medische onderzoek was bijvoorbeeld voor de Franse revolutionairen aanleiding om opdracht te geven de doden buiten de bebouwde kom te begraven. Ten tijde van Napoleon schreef het ministerie van Binnenlandse Zaken een prijsvraag uit over de opzet van een lekencultus. Uit de inzendingen bleek niet alleen dat het medische vertoog veel steun kreeg, maar ook, dat de nieuwe begraafplaatsen zo zouden moeten worden ingericht, dat de herinnering aan gestorven familieleden er levend kon worden gehouden. De wens om een emotionele band tussen de levenden en de doden te onderhouden, was een uiting van de Romantiek, die de geesteshouding ging kenmerken. Bovenal zouden de graven, volgens de inzenders, de aandacht kunnen vestigen op mensen die zich voor de samenleving verdienstelijk hadden gemaakt.

Vovelle laat dus zien, hoe, afgezien van het gewone volk, dat van oudsher vooral met eigen gebruiken de dreiging van de dood onschadelijk probeerde te maken, van de zestiende tot en met de achttiende eeuw onder invloed van demografische factoren de houding ten opzichte van de dood langzaam verwereldlijkte. Na een eerste aanzet in de Renaissance begon de ontwikkelde elite ten tijde van de Barok een lekencultus te ontwikkelen, waarna de medische stand ten tijde van

de Barok een lekencultus te ontwikkelen, waarna de medische stand ten tijde van de Verlichting maatregelen voorschreef om de dood uit het dagelijkse leven te weren. Ariès vat de periode van de zestiende tot en met de achttiende eeuw echter samen onder de noemer *la mort longue et proche*. Samen met *la mort de soi* luidde dit concept het tijdvak van *la mort ensauvagée* in, waarin met de vertrouwde omgang met de dood werd gebroken. Hoewel volgens Ariès in de Renaissance alles schijnbaar bij het oude bleef en de Reformatie op zichzelf niet voor de houding tegenover de dood verantwoordelijk kon worden gesteld, had de accentuering van het zondebesef de devaluatie van het belang van het stervensuur tot gevolg, waardoor de grens tussen leven en dood vervaagde en de dood voortdurend nabij was. Nadat in de Barok de groeiende onzekerheid ten aanzien van de dood tot uiting was gekomen in de overvloed aan zwarte krip (rouwkledij), waarmee een scherm tussen leven en dood was opgetrokken, deed de grote angst voor de dood volgens Ariès tijdens de Verlichting zijn intrede. Juist de wens van de medische wetenschap om de natuur te beheersen maakte krachten vrij, die de verlichte wetenschappers slechts met grote moeite weer in bedwang kregen. Zij ontdekten immers, dat bij pas gestorvenen alle levenskrachten nog niet onmiddellijk waren verdwenen en dat in kerken begraven liggende lijken een dodelijk gevaar voor de gezondheid van de kerkgangers konden opleveren. Hoewel door de bouw van lijkenhuizen en de aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom een begin werd gemaakt met de bezwering van de angst voor de voortdurend nabije dood, is Ariès dus in tegenstelling tot Vovelle van mening, dat de geest der Verlichting bepaaldelijk voor het ontstaan van de angstpsychose rond de dood kan worden gesteld.

Het verlangen om een begraafplaats te kunnen bezoeken, waar bij het graf van een overleden familielid kon worden getreurd, was volgens Ariès de uiting van een nieuwe fase in de periode van *la mort ensauvagée*. Deze fase die hij als *la mort de toi* karakteriseert, brak aan, toen in de achttiende eeuw de banden binnen de leefgemeenschappen losser en de betrekkingen tussen familieleden inniger werden. Rond 1800 maakte de angst voor de eigen dood dan ook plaats voor de zorg om de dood van de ander. Wanneer een familielid op sterven lag, werd er niet meer onder het toezien oog van vele aanwezigen een hevige strijd met de dood geleverd, maar was de overgang van leven naar dood een eenvoudige en intieme gebeurtenis. In overeenstemming met de romantische levenshouding maskeerden de nabestaanden het drama van het overlijden van een hen vooral, door onderling over de schoonheid van sterfbed te spreken. Het werd gebruikelijk om na het inslapen van een lid uit het gezin een lok haar af te knippen, die als een onvergankelijk aandenken in een medaillon of een haarwerkje werd bewaard. Vervolgens werd de dode ter aarde besteld op de begraafplaats, die om gezondheidsredenen buiten de bebouwde kom was aangelegd, en bij voorkeur met prachtige grafmonumenten was ingericht. De begraafplaats was dan ook bij uitstek de ruimte, waar de genegenheid voor een overleden familielid tot uiting kwam. Toen de Parijse begraafplaatsen door de groei van de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw weer in de stad kwamen te liggen, werd dan ook geen actie ondernomen, omdat de begraafplaatsen niet meer als een gevaar voor de gezondheid werden gezien, maar als een teken van de continuïteit van het aardse bestaan, waarmee zelfs de katholieke kerk vrede had, omdat de godsdienst toch niet helemaal bleek te zijn vergeten. Ariès verschilt met Vovelle van mening over de vraag, met welke bronnen de resterende godsvrucht dan wel kan worden aangetoond. In de testamenten werden immers geen maatregelen meer genomen om het zieleheil veilig te stellen. Uit correspondentie tussen familieleden blijkt volgens Ariès echter, dat wensen op godsdienstig gebied binnen de vertrouwde familiekring mondeling kenbaar werden gemaakt. Toch is ook Ariès van oordeel, dat de godsdienstzin aan het verwateren was. Hoewel de voor-

stelling van het vagevuur nog populair was, verdween zowel bij katholieken als bij protestanten het geloof in de hel, omdat dit beeld niet meer met de idee van de mooie dood kon worden verenigd. De opkomst van het spiritisme in de tweede helft van de negentiende eeuw laat zien, dat het bovenaardse vaak niet meer als het rijk van God werd beschouwd, maar eerder als een schemerzône van waaruit de geesten van gestorven familieleden zich met de nabestaanden in verbinding konden stellen.

Terwijl Ariès de opvatting verdedigt, dat de burgerij de angst voor de dood onder controle had, door aan het sterven een bedwelmende schoonheid toe te kennen en de begraafplaats als de eeuwige rustplaats voor ingeslapen familieleden te beschouwen, werd volgens Vovelle de houding tegenover de dood ook in de negentiende eeuw door gevoelens van onrust gekenmerkt. Weliswaar was er sprake van een spectaculaire stijging van de levensverwachting door het succes van de medische wetenschap, die van de geneeskundigen de toonaangevende experts op het gebied van de dood maakte. Bovendien droeg het min of meer gekerstende volksgeloof bij tot de bezwering van de angst voor de dood. Maar de opvattingen van de kunstenaars en de schrijvers, waaraan Vovelle, in tegenstelling tot Ariès, wel aandacht aan besteedt, en welke volgens hem niet een ziekelijk randverschijnsel, maar het geweten van de burgermaatschappij vormden, wijzen enigszins in een andere richting. De macabere fantasieën van de decadenten onder hen trokken de wetenschappelijke zekerheden van de burgerij juist in twijfel. Aan het eind van de negentiende eeuw leverde de burgerij ook zelf een indicatie voor de ontoereikendheid van haar romantische lekencultus van het graf, door in toenemende mate tot crematie over te gaan.

Vovelle laat zien, dat ook in de twintigste eeuw, zowel uit de gebruiken als uit de verbeelding angst voor de dood spreekt. Ook nu zien de demografische gegevens er weer rooskleurig uit. De levensverwachting is steeds hoger komen te liggen, omdat mensen dankzij de vooruitgang van de medische wetenschap veel minder aan infectieziekten overlijden. In onze eeuw zijn nog slechts doden te betreuren als gevolg van de twee wereldoorlogen, ongelukken, geriatrische ziekten en sociale gewoontes als roken en drinken. De idee, dat deze doden het ideaal van het aardse paradijs slechts verstoren, wordt in de eerste plaats belichaamd in de moderne wijze van lijkbezorging. Reeds aan het begin van de twintigste eeuw was het gewoonte geworden, dat na een sterfgeval de bedroefde familie de regeling van de uitvaart overliet aan een berafenisondernemer, die de dode op discrete wijze begroef of cremeerde. Na het commercialiseren van het uitvaartwezen volgde de medicalisering van het sterven. In ziekenhuizen begonnen artsen en verplegend personeel van terminale zorg te spreken, wanneer het electro-encefalogram een afnemende hersenfunctie bij de patiënt aangaf. Het is ook tekenend voor de invloed van de medische wereld, dat de katholieke kerk het sacrament der stervenden in het sacrament der zieken omdoopte. Terwijl de medicalisering van het sterven en het commercialiseren van het uitvaartwezen impliciet het taboe rond de dood uitdroegen, gaf de verbeelding expliciet vorm aan de angst voor het levenseinde door de dood met sex en geweld in verband te brengen. Het valt Vovelle op, dat er vanaf 1965 openlijk over het taboe rond de dood wordt gesproken, omdat er geen sociaal-economische factoren zijn aan te wijzen, die de plotselinge belangstelling begrijpelijk maken. De aandacht voor dit taboe moet daarom als een gewetenscrisis worden gezien. De medische wetenschap blijkt in haar strijd tegen de dood slechts in staat te zijn het leven van doodzieke oude mensen en comapatiënten kunstmatig te verlengen. De gewetensnood over dit mensonwaardige bestaan komt tot uitdrukking in de discussie over de euthanasie, waarin het recht op een menswaardig sterven wordt verdedigd. Sinds de Verlichting heeft de dood zich niet zo duidelijk als metafoor van het kwade in het leven gemanifesteerd.

Ariès is het met Vovelle eens, dat er in de twintigste eeuw van een taboe rond de dood kan worden gesproken, maar hij ziet hierin zo'n grote mentaliteitsverandering, dat hij deze periode in de geschiedenis van de dood met het concept *la mort inversée* aanduidt. Terwijl voor 1900 de houding ten opzichte van de dood verhoudingsgewijs geleidelijk veranderde, was er na 1900 sprake van een plotselinge omslag, omdat de dood nu als een strikte privé-aangelegenheid werd gezien. Mensen stierven niet meer een mooie dood binnen de familiekring, maar door de medicalisering van de samenleving werd het overlijden van mensen vrijwel volledig aan het zicht van de omgeving onttrokken. Bovendien werd het niet meer gepast gevonden dat de nabestaanden in het openbaar rouwden. Tenslotte wijst ook Ariès op het feit, dat sinds enkele jaren sociologen en psychologen aandacht besteden aan het isolement van de stervenden en naar middelen zoeken om dit te doorbreken.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de interpretaties, die Ariès en Vovelle van de geschiedenis van de dood geven, soms ver uiteen lopen. Ariès beweert, dat mensen vooral in de eerste helft van de middeleeuwen de dood kalm aanvaardden. Vanaf de zestiende eeuw ziet hij echter een grote angst voor de dood ontstaan, omdat de vertrouwde afweermiddelen tegen deze woeste natuurkracht wegvielen. Vovelle meent daarentegen, dat de mensen altijd bang voor de dood zijn geweest. De grote verandering in de houding ten opzichte van de dood had volgens hem plaats, toen de mensen vanaf de zestiende eeuw geleidelijk de dood als metafoor van het kwade in het leven gingen zien. Bij de schildering van de houding ten opzichte van de dood in de achttiende eeuw komen de interpretaties het hardst met elkaar in botsing. Terwijl Ariès stelt, dat de medici in de eeuw van de Verlichting de geest van de angstaanjagende dood definitief uit de fles liet ontsnappen, juist door haar aan een nader onderzoek te onderwerpen, zet Vovelle uiteen, dat in deze tijd juist met succes vorm werd gegeven aan een lekencultus, die aansloot bij de optimistische levensverwachting. Het is nog te vroeg om uit te maken, welk betoog het meest overtuigt. Aangezien zowel Ariès als Vovelle hun interpretatie vooral hebben gebaseerd op gegevens, die uit Frankrijk afkomstig zijn, ligt het voor de hand, dat er eerst buiten Frankrijk historici aan het werk zullen gaan om de geschiedenis van de dood in hun eigen land te schrijven. De moedige syntheses van Ariès en Vovelle kunnen hierbij als maatstaf dienen.

Noten

1. Ariès, Ph. *L'homme et la mort*. L'univers historique. Parijs, 1977.
Vovelle, M. *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Bibliothèque illustrée des histoires. Parijs, 1983.

